

KEMÉNY GÁBOR

Logikai-szemantikai struktúrák Krúdy hasonlataiban

Az írói képpalkotás vizsgálatának hagyományos módja a kép összetevőinek tartalmi szempontú elemzése. HERCZEG GYULA például alanyaik (hasonlítottjaik) tematikus csoportosításából kiindulva mutatta be Krúdy hasonlatait (Nyr. LXXXIII, 41–58). BENKŐ LÁSZLÓ viszont a hasonlatok tárgyát (a hasonlót) vette alapul osztályozásában (NytudÉrt. 35. sz.: 78–88). A kutatás a továbbiakban szükségképp az eddig egymástól elszigetelten vizsgált tényezők (képsugalló mozzanatok és képanyag) összefüggésének, kölcsönhatásának, röviden: alany és tárgy, hasonlított és hasonló viszonyának feltárása irányában fog tovább haladni. Dolgozatomban ilyen elemzésre teszrek kísérletet.

A hasonlatokban összekapcsolt alany- és tárgyfogalmak általánossága, konkrétságuk, illetőleg elvontságuk foka többé-kevésbé egzaktul leírható. A képben egymásra vonatkoztatott szavak fogalmi tartalmának értékelése lehetővé teszi a legnagyobb „megterheltségű” hasonlattípusok kiemelését, miáltal az írói képlátás egyéni, illetve korhoz kötött jellegzetességei pontosabban meghatározhatók.

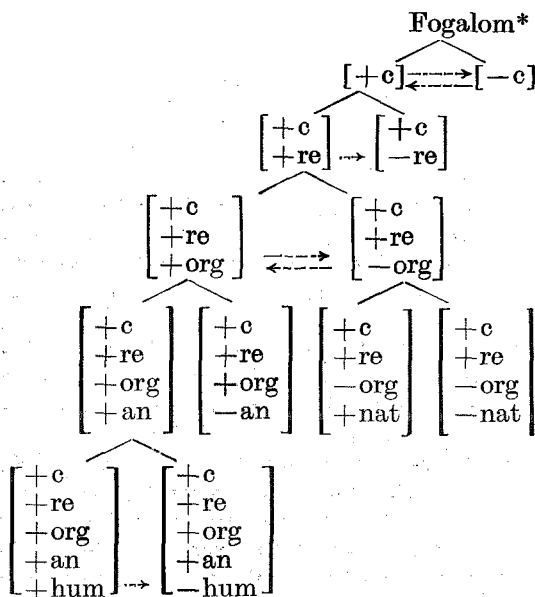
Az anyag feldolgozásában az alábbi eljárást követtem: a vizsgált hasonlat alanyát és tárgyát beírtam egy dichotomikus fogalmi lebontási osztály ágrajzának megfelelő helyére, oly módon, hogy mind a hasonlított, mind a hasonló státusát kétértékű megkülönböztető jegyek hierarchikus sora jellemezze (l. az ábrát). Az ágrajz elkészítéséhez értékes szempontokat nyújtott SOLOMON MARCUS román kutató Poetica, matematică című munkája. Az ott közölt lebontási sémát (i. m. 160) több ponton módosítottam; az eltérések ismertetésére és megindolására idő hiányában nem térhetek ki.

Az anyag rendezésekor a következő tipikus relációk adódtak (az ágrajzon alulról fölfelé haladva és a hasonlítás irányát nyíllal jelölve: 1. [+hum] → [-hum]; 2/a [-org] → [+org]; 2/b [+org] → [-org]; 3. [+re] → [-re]; 4/a [-c] → [+c]; 4/b [+c] → [-c].

Az egyébként meglehetősen gyakori [+hum] → [+hum] típussal most nem foglalkozunk, mivel figyelmünket azokra a hasonlatokra összpontosítjuk, melyekben a hasonlított és a hasonló között szemantikai síkváltás megy végbe. E hasonlatokat GÁLDI LÁSZLÓ nyomán heterogén hasonlatoknak is nevezhetjük (Précis de stylistique française [Egyet. jegyz.] 77–8).

Mint említettük, e hasonlatok stílushatásának alapja az alanyuk és tárgyuk közt levő jelentésbeli heterogenitás. Ez a stílushatás azonban típusonként eltérő jellegű. Az ember → állat típusú hasonlatok többnyire az író utólagos kritikai elkülönülését, ironiáját, elidegenítő szándékát jelzik. A hasonlat teszi igazán a helyére az eseményt, ez fejezi ki az elbeszélő, az író állás-

foglalását. Egyik hősnőjének izgatott, kapkodó beszédét például a következő hasonlattal jellemzi: „kotkodácsolt . . . a hangja, mint egy megriasztott baromfié” (Ú. 27).¹ Néha viszont ellenkező hatású az ilyen hasonlat: az író rokonszenvét közvetíti, idilli légkört teremt a szereplő — majdnem mindig női szereplő — alakja körül: [az asszony] „megröppent, mint egy fehér pille” (Ú. 14).

Az élettelen élővel szemléltető Krúdy-hasonlatok elsődleges célja a látvány meglevenítése. Rendszerint egyúttal megszemélyesítést is sugallnak: „az írósvaj nevet, mint egy kövér lány a szőlőlevelek közül” (Ú. 13). Ha viszont élőt hasonlít élettelenhez, ezzel tárgyiasítja, elidegeníti tőlünk. Az író „fövénye” gyakran groteszk stílushatású képzettársítások formájában jelentkezik: „a nők úgy törnek fel a férfiakat, mint a mogyorót” (Ú. 25). Olykor csak a kifejezés expresszivitását fokozza ilyen hasonlattal: „úgy robbantam a szerelemtől, mint a dinamit a kőbányában” (Ú. 8).

A reális → irreális hasonlaltípus mesei hangulatot idéz, az álomszerűség fantasztikumában oldja fel a valóságot. Ugyanakkor ez a fantasztikum, ez az elmosódottság konkrét, reális cselekménymozzanatokból villan elő, melyek mintegy valóságfedezetül szolgálnak: „A Duna fölött szürke fátyolukat húzták a másvilágról hazatérő leányok. Egy sirály, mint egy kósza lélek, amely az éjjel haldokló gyónását hallgatta, elkeseredve repült Pest felé” (SZ. 203).

¹ A Krúdy-idézetek forrásai: Ú. = Az útitárs. N. N. 1959. Szépirodalmi; SZ. = Szindbád I. 1957. Magvető; PN. = Pesti nőrabló (Jockey Club. Hét kisregény. 1964. Magvető); N. = Napraforgó. Asszonyságok díja. 1958. Magvető.

* A rövidítések magyarázata: +c = konkrét; -c = elvont; +re = reális; -re = irreális; +org = szerves; -org = szervetlen; +an = lélekkel bíró; -an = lélek nélküli; +nat = természetes; -nat = mesterséges; +hum = emberi; -hum = nem emberi.

Gyakran találkozunk Krúdy műveiben olyan hasonlatokkal, melyek elvont fogalmat konkrétummal társítanak. E hasonlatok részben tárgyiasító, részben megelevenítő jellegűek, a tárgy jelentéstartalmának megfelelően: „egy-egy ábrándot dobott a lángok közé, mint egy megunt fátyolt” (Ú. 24); „golya módjára kelepelő jókedv” (Ú. 41); „A szomorúság úgy keringett körülöttem, mint a varjak az imént a torony körül” (Ú. 48). Az utóbbi két hasonlatban az absztraktnak állatokhoz hasonlítja, az elsőben humoros, a másodikban melankolikus légkört teremtve.

Talán kevésbé gyakori, mégis jellemzőbb stílussajátsága Krúdynamak a fenti hasonlattípus fordítottja, melyben konkrét tárgyat, dolgot, élőlényt, személyt hasonlít elvont fogalmakhoz. A szó hagyományos értelmében nem is hasonlatok ezek, inkább bizarr asszociációk: „Úgy topogott a tél, mint az örökkévalóság” (PN. 137); „fenn, messze a nádasok felett, ahol oly üres a levegő, mint a világ végén, egymagában mereng egy ismeretlen madár, mint a földi élet céltalansága” (N. 427); „a tarka mellényes cinke vidáman ugrándozik a dércsípte eperfán, mint az újra kezdődő, múltját megbocsátott, elfelejtett élet...” (Ú. 13). Krúdynamak e hasonlatai az egyeditől az általános, a szemléletitől a hangulati irányába vezetnek.

A legfontosabb síkváltásos hasonlatformák vázlatos áttekintése után rátérhetünk tulajdonképpeni témánkra, melyet röviden így fogalmazhatnánk meg: hasonlat és metafora összefonódása Krúdy heterogén hasonlataiban. A megvizsgálandó jelenség lényege: a hasonlat alanyának és tárgyának heterogenitása, hasonlított és hasonló szemantikai síkváltásai metaforikus szintagmákat hoznak létre a költői hasonlatok többségében. Ezek a metaforikus szószervezetek a szépirodalmi hasonlatok stílushatásának fontos, eddig kevés figyelemre méltatott összetevői. A szintagmatikus kapcsolat és a szemantikai inkompatibilitás kontrasztja révén sajátos belső feszültséggel telítődnek, s ez a feszültség kisugárzik a hasonlat egészére.

A metaforikus szintagmát tartalmazó hasonlatok, melyeket a továbbiakban JURIJ LEVIN műszavával metaforikus hasonlatoknak fogok nevezni (vö. LEVIN: Az orosz metafora struktúrája. Strukturizmus II. 181), három fő típus köré csoportosíthatók. Az első típus jellemzője a hasonlat a l a n y á h o z képest metaforikus predikátum. Példa: „az írósvaj nevet, mint egy kövér lány a szólólevelek közül” (Ú. 13). Levin genetikus struktúra-leírása szerint az ilyen hasonlat úgy keletkezik, hogy nem-metaforikus hasonlító szintagmát (*nevet, mint egy kövér lány*) helyettesítünk be egy nem-kitüntetett (metaforikus) szószervezetbe (*az írósvaj nevet*). Az állítmánynak a köznyelvi kommunikáció szempontjából nézett „helyességét” (pertinenciáját) ebben a típusban a hasonlított zárja ki, tehetjük hozzá az elmondottakhoz JEAN COHEN, a neves francia strukturalista kutató tanulmánya nyomán, aki a szóban forgó kérdést „az állítmány alkalmatlansága” (impertinence du prédicat) néven tárgyalja (COHEN, JEAN: La comparaison poétique. Essais de systématique. Langages 12 [1968.], 43—51). Az eddig idézett Krúdy-hasonlatok többsége, pontosan kétharmada ilyen hasonlat volt. Költőiségüket nem kis mértékben fokozta a hasonlított dologhoz, személyhez vagy fogalomhoz kapcsolódó metaforikus igei állítmány, illetőleg egy esetben metaforikus minőségjelző. Hartvigné, a halkán elvirágzó kisvárosi asszony egy-egy ábrándot dob a lángok közé; megröppen a váratlanul betoppanó férfi láttán, majd szinte kotkodácsol a hangja a belső izgalomtól. Pálfi Pál, a regényes utazó robban a szerelemtől, kelepelő jókedve azonban nem tarthat soká. A nők feltörnek a fér-

fiakat, akik körül már a szomorúság kering. Csak az írósvaj nevet a gyermekkori emlékek asztalán (valamennyi hasonlat Az útitárs című kisregényből való).

A metaforikus hasonlat másik két típusa valamivel ritkább Krúdy prózájában. A hasonlat tárgyához képest metaforikus predikátumot két példával szemléltetjük: „a tarka mellényes cinke vidáman ugrándozik a dércsípte eperfán, mint az újra kezdődő, múltját megbocsátott, elfelejtett élet...” (Ú. 13); „A Lánchídon hidegen fúj a szél, mint a halottak átka” (PN. 130). Itt metaforikus hasonlító szintagmákat (*ugrándozik, mint az élet; fúj, mint a halottak átka*) helyettesítünk be nem-metaforikus (kitüntetett) szó szerkezetekbe (*a cinke ugrándozik; a szél fúj*). Az állítmány „helyességét” a hasonló zárja ki. Végül a harmadik csoportba sorolhatjuk azokat a hasonlatokat, melyeknek állítmánya a hasonlat a l a n y á h o z és t á r g y á h o z képest is metaforikus. Példáink: „Úgy topogott a tél, mint az örökkévalóság” (PN. 137); „egymagában mereng egy ismeretlen madár, mint a földi élet céltalansága” (N. 427). Ezekben a furcsa hasonlatokban, melyek LEVIN szerint nem-kitüntetett (metaforikus) hasonlító szintagmáknak (*topogott, mint az örökkévalóság; mereng, mint a céltalanság*) metaforikus szintagmákba (*topogott a tél; mereng egy madár*) való behelyettesítése útján keletkeznek, az állítmányt a hasonlított és a hasonló zárja ki. A hasonlat eredeti, kommunikatív funkciója ennek következtében teljesen háttérbe szorul; a közlemény semmiféle pragmatikus információt sem továbbít, legfeljebb egy bizonyos hangulatot, atmoszférát sugall. Az ilyen hasonlat összehasonlíthatatlanokat hasonlít össze (COHEN: i. h. 47).

Befejezésül engedjenek meg még egy megjegyzést. Krúdy metaforikus hasonlatairól szólva többször beszéltem „alkalmatlanságról”, „helytelenségről”, majdhogynem „szabálytalanságról”. Mindezt — kell-e mondanom? — dicséretnek, elismerésnek szántam. Hiszen — ha nem fogadjuk is el költészetnek és prózának, szépirodalomnak és mindennapi kommunikációnak a szélsőséesebb strukturalistákra jellemző merev szembeállítását, ha vitatjuk is, hogy a költészet „anticodée” a köznyelvhez képest — azt okvetlenül észre kell vennünk, hogy ami a hétköznapi információtovábbítás szempontjából hátrány, az a szépprózában, költészetben gyakran előny, a stílushatás fontos eleme. A sokat emlegetett költőiség nemegyszer éppen ilyen kifejezésbeli „tökéletlenségek” felhalmozódása. Az írói műalkotásban a nyelvi megnyilatkozások többi típusától eltérően nem a referenciális-informatív oldal dominál. Az irodalmi mű olyan jelsor, idézhetjük JAKOBSON és MUKAŘOVSKÝ klasszikussá vált tételét, mely önmagára koncentrálja az olvasó (a befogadó, a „jelfogó”) figyelmét (vö. JAKOBSON, ROMAN, Hang, jel, vers. 1969. 221; MUKAŘOVSKÝ, JAN, Strukturalizmus I. 194).